

МУЗИЧНА ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Олег Смоляк

ЖАРТІВЛИВІ ГАЇВКИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ: МОТИВАЦІЯ ТА ФУНКЦІЯ В ОБРЯДІ

У статті розглядаються основні мотиви, які фігурують у жартівливих гаївках Західного Поділля та визначається їхнє функційне призначення в композиції великоднього обрядового дійства.

В українській фольклористиці все більше дослідників звертають увагу на ті народнопісенні жанри, тематичний спектр яких є полісюжетним і широко вмотивованим. Найпоказовішими у цьому ряді є західноподільські гаївки, оскільки вони виступають лише в обрядодійстві і поза ним не функціонують. Широкий діапазон їхньої вмотивованості підтверджується також значним часовим відтинком, протягом якого вони виконувалися і були складовою того чи того обрядового дійства.

На тематичне групування пісень весняного календарно-обрядового циклу звертали увагу українські та зарубіжні вчені-фольклористи та етнологи М.Грушевський [3], Ф.Колесса [6], С.Килимник [5], А.Іваницький [4], Є.Анічков [1], О.Веселовський [2], О.Потебня [7], але вони переважно зупинялися лише на тих тематичних групах, які були найбільш характеристичними для цього народнопісенного жанру і репрезентативними з точки зору їхнього змістового наповнення.

Серед вищезазначених вчених на жартівливу тематику в гаївках вперше звернули увагу Ф.Колесса та С.Килимник. Але їхні погляди на цей предмет мали в основному констатуючий характер і були позбавлені детального розгляду їхнього мотиваційного складу та функції в обрядовому дійстві.

Мета статті – виявити основні мотиви, які фігурують у жартівливих гаївках Західного Поділля та визначити їхнє функційне призначення в композиції великоднього обрядового дійства.

Вагоме місце у гаївковому обряді Західного Поділля займають гаївки жартівливої тематики. Функціонально вони споріднені з любовними гаївками. У композиції самого обряду вони ніби провокують любовну тематику, попереджають її. Гаївковий обряд без жартів, зачіпань дівчатами парубків або навпаки, без драстичних елементів не зміг би реалізуватися, не розкрив би своєї основної суті – ближче познайомитися між собою, здійснити вибір пари і в найближчому майбутньому одружитися.

Серед гаївкового масиву досліджуваного регіону жартівливі гаївки займають 16% (в кількісному відношенні – це друга група після любовних гаївок).

Жартівливі гаївки меншою мірою пов'язані з хороводами і танками. Їх виконували переважно дівчата під час передирок із парубками перед початком гаївкового обряду або під час «запрошувальних» парубків до участі в гаївковому обряді (до цього парубки виконували свої ігри та забави). Жартівливі гаївки часто виконувалися молоддю під час весняної «вулиці» (тут мали місце й драгівливі сюжети). Останнім часом через відсутність молодіжної «вулиці» жартівливі гаївки виконуються лише на Великодні свята переважно із руховими елементами (дівчата та хлопці беруться за руки, ходять колом і співають).

Сюжетам жартівливих гаївок Західного Поділля, як і любовним, притаманний широкий спектр мотивів. Серед них: насміхання дівчат із парубків і навпаки, чарування парубків, висміювання ліних парубків та дівчат, зрада старому чоловікові, залицання старого до молодої, вибір пари, сватання дівчини, одруження. Треба зазначити, що жартівливі гаївки, як і любовні, творять групи давнішої фольклорної верстви та пізнішої (з перевагою останньої), оскільки жартівлива тематика сформувалася, на думку вчених, лише тоді, коли весняний обряд почав втрачати сакральні засади і переходити до забавно-ігрових.

Групу жартівливої тематики давнішої фольклорної верстви формують такі мотиви, як мотив чарування хлопців водою, мотив шлюбівання з сонцем, продаж дівчат, висміювання старих парубків тощо.

Найпоширенішим серед них у досліджуваному регіоні є мотив чарування парубків водою. Він властивий пісенній парадигмі «Ой на горі корито», яка зберігається в активному репертуарі співаків до останнього часу (доказом цього є 8 варіантів різного рівня споріднення, що побутують на всьому терені).

Мотив чарування водою у весняній обрядовості українців є, без сумніву, давнім і широко розповсюдженим. Доказом цього є насамперед один із днів світлого тижня – понеділок, який у народі називають Зливаним (до речі, традиція обливання водою на другий день Великодніх свят – в понеділок – збереглася в регіоні до нашого часу). Вода як одне із животворчих начал в українській обрядовості є поліфункціональним явищем, і в даному сюжеті вона виконує приворотну функцію. Вода, в якій дівчата помили свої ноги, а парубки її випили, за стародавніми віруваннями, викликає парубочу любов (мотив чарування водою зафіксований в українській казковій традиції). Як показав аналіз, сюжет пісенної парадигми «Ой на горі корито» дає підстави віднести його до давнього пласта. Доказом цього є його формульний характер (в його основі переважно лежить паратаксична будова). У давніший період цей сюжет, можливо, мав повністю сакральну семантику, та згодом трансформувалася і набрав жартівливого забарвлення.

До давнішої фольклорної верстви належить і сюжет гаївки «Іди, іди, талану». Тут, власне, збережений стародавній мотив шлюбівання з сонцем (в даному разі він виступає у формі підскакування, який, без сумніву, в дохристиянський період мав священнодійний характер, але із втратою первісних уявлень, його семантика набрала жартівливого колориту). Нарочитою стала, зокрема, прикінцева магічна формула; адже всі учасники великоднього обряду скачуть, виходячи із свого усвідомлення: діти скачуть, зустрічаючи весну, «то в колиску, то в перину»; дівчата скачуть «то в барвінок, то в калину»; хлопці скачуть – «прийде вечір – до дівчини»; баби скачуть – «то в капусту, то в натино»; діди скачуть – «то в будаки, то в кропиву». Власне, у цьому сюжеті зацентрована увага на самому процесі підскакування, який, за стародавніми віруваннями, мав еротичний характер.

У групі західноподільських гаївок жартівливої тематики зберігся мотив, який у жартівливій формі розкриває процес-імітацію продавання дівчат та хлопців: дівчата дорогі, бо вони гарні та роботящі і є їх мало, а парубки дешеві, бо самі ледачі і є їх багато. Тут навіть присутні такі грошові одиниці – грейцар, таляр, долар.

Серед жартівливих гаївок досліджуваного регіону поширений сюжет висміювання старого парубка. Тут він представлений двома пісенними парадигмами – «Всі ся хлопці поженили» та «Ой ти, старий діду, чому ся не жениш?» (якщо перша пісенна парадигма зустрічається лише в одній співочій традиції – с.Глядки Зборівського району Тернопільської області, то друга активно побутує у всьому досліджуваному нами регіоні з широким спектром різних рівнів споріднення варіантів).

Традиція несприймання старого парубка українською общиною дуже давня і завжди викликала громадський осуд. Адже навіть незважаючи на поважний вік, старший парубок в українському суспільстві за своїми соціальними правами ніколи не прирівнювався до одруженого чоловіка. Він не мав права бути виборним членом громади (на випадок смерті голови сім'ї – чоловіка, його місце завжди посідала дружина). Парубка старшого віку навіть не називали дядьком (по-місцевому – вуйком), а завжди по імені. Він ніколи не міг бути старостою на весіллі, кумом на хрестинах чи головою громади, тобто в соціально-життєвому плані зазнавав обмежень. Тому в українській народній творчості він часто був об'єктом громадського кепкування. У даному сюжеті насамперед впадає в вічі елемент моралізаторства: не може бути доброго життя між старим чоловіком і молодою дружиною, в яких різні життєві інтереси.

Близькі до вищезазначеного також мотиви залицання старого чоловіка до молодої дівчини («Ой була баба діда лозою») та мотив зради старому чоловікові («Оженився старий з молодою»). Останній мотив впливає із попереднього: вікова невідповідність сприяє тому, що молода дружина через душевний дискомфорт шукає розради за чаркою і лише дубова нагайка наводить її на правильний сімейний шлях. У цьому сюжеті використаний паралелізм «Покотився горошок по полю, оженився старий з молодою», що образно відповідає інтимній зраді чоловіка. А мотив залицання старого чоловіка до молодої дівчини також є природним у весняний період. Адже в цей час загострюються людські почування не тільки в молоді, але і в старших людей. Тому в сюжеті «Ой була баба діда лозою» фігурують символи побиття лозою та води, що образно підтверджують цей душевний стан.

У сюжетах жартівливих гаївок Західного Поділля зустрічаються мотиви насміхання дівчат з парубків (із 28 пісенних парадигм цієї групи він зустрічається у 14-ти). Зокрема, у гаївках «Сохла кобила, сохла», «А в поповій долині», «Ішли хлопці на гаївку», «Чогось хлопців не видати» дівчата насміхаються з того, що парубки нібито їдять здохлих кобилу або кішку, тягнуть з попової долини свиней за хвости і тому ходять із поламаними зубами, вполювали «штири миші й два комарі» або «їли кашу не варену і свиню несмажену». А в гаївці «Ой де ти ходив, чорний баране?» парубок порівнюється з ліним бараном, якого за це лише б'ють.

У жартівливих гаївках Західного Поділля нерідкі мотиви зіставлення дівочої краси та парубочої незугарності, дівочої працьовитості та парубочого неробства тощо.

Мотив зіставлення дівочої краси з парубочою не красою яскраво простежується у сюжетах гаївок. Такі мають місце в гаївках «Піду я до самого міста» та «Ой їхали дівчатонька на конях». У першому сюжеті говориться про те, що дівчата підуть до міста і куплять масла та дьогтю. Своє волосся вони вимастять маслом, а парубочі «кудла» – дьогтем. У цій же гаївці зберігся давній магичний мотив «Дівки ноги вимили, хлопці юшку випили», що пов'язаний із вірою у чарування парубків водою, в якій дівчата помили ноги. В іншому сюжеті мотив насміхання дівчат із хлопців виявляється у контрастних зіставленнях: дівчата їдуть на гаївку на конях, а парубки – на свинях, дівчата вмиваються росою, а парубки – золою.

Заслугує на увагу сюжет гаївки «Що вступлю, то влуплю», в якому порівнюється дівоче та парубоче споживання їжі: парубки їдять кашу, в якій жаб'яча лапка, а дівчата їдять кашу з грудочкою масла. Цей сюжет один із найдавніших у групі жартівливих гаївок, що оперує смисловою лексикою, мало зрозумілою для сучасного сприйняття.

У сюжетах гаївок «Парубки всидайтеся», «Під потуторським мостом», «Та де ж ми ся подіємо», «Під доборівкою» дівчата насміхаються з хлопців, які грають гаївки, тобто займаються не своєю справою. Їхня робота – «косити» і «старих дідів водити», «комарів бити» або «свиней пасти» і т.д.

Мотиви висміювання лінимих парубків та чванливих дівчат мають місце в гаївках «На поповім вострішку» та «Під доборівкою»: парубки не хочуть працювати, а чекають на зварену лемішку або б'ють комарів, щоби було чим поснідати. У сюжетах гаївок «Ой за млином, за млином» та «Котилися бочівки» змальовані безпорадні дівчата, які не вміють собі дати раду або не вміють нічого путнього зробити, а лише гарно одягатися. Таке чванство висміяне в гаївці «А під мостом риба з хвостом». Присутній тут алегоричний мотив ловлення у воді риби має еротичний смисл.

Мотиви вибору пари, сватання та одруження присутні у пісенних парадигмах «Хтіла мене мати за першого дати», «Чорнушко-душко, вставай раненько» та «Ой жук, жук, пане Тодорецький». У гаївці «Хтіла мене мати за першого дати» серед значної кількості парубків дівчина вибирає собі пару лише до вподоби: щоби був красивий, розумний, чесний, лагідний, роботящий, тобто вимріяний дівочою уявою образ українського чоловіка. У сюжеті гаївки «Чорнушко-душко, вставай раненько» мама сватає свою дочку за парубків різних професій – за селянина, за писаря, за поповича, за гончара, за коваля, за кушніра, за ката. Дівчина вибирає серед них останнього, бо «кат заб'є хлопа і буде грошей копа». У жартівливій формі передане прагнення молодої жінки до отримання дармового багатства, яке, по суті, ніколи не принесе їй щастя. А в гаївці «Ой жук, жук, пане Тодорецький» жартівливо обіграна імітація-запрошення молодого на весілля під час великодніх забав: якщо після Великодня дівчата щоденно думають лише про весілля, то парубки зразу про нього забувають.

До прологу як складової цілого гаївкового обрядового дійства належить і збір дівчат на церковному подвір'ї та їхнє «гирждикання»¹ з хлопцями. На перший погляд такого роду «гирждикання» могло би видатися випадковістю. Та як показали наші польові дослідження, це ціле ритуальне дійство, наповнене спеціальними гаївками-передирками переважно жартівливого змісту, які природно сприяють подальшому розгортанню дійства.

На терені Західного Поділля найуживанішими гаївками, які виконували другу частину прологу, були «Сохла кобила, сохла», «Ішли хлопці на гаївку», «А в поповій долині», «Під потуторським мостом», «Ой на горі корито», «Чогось хлопців не видати», «Ой під мостом чорні раки», «Що вступлю, то влуплю» та ін. Серед них найчастіше у досліджуваному ареалі виконувалися гаївки-передирки (Ф. Колесса називав їх гаївками-дотинками) «Сохла кобила, сохла» та «Ішли хлопці на гаївку», що слугували своєрідною формою «зачіпання» парубків. Вони виконувалися майже у всіх районах Західного Поділля. До речі, ці гаївки є двома версіями одного і того ж сюжету, в якому змінені лише початкові строфи. Власне, гаївки-передирки адресувалися парубкам, які ще грали свої ігри і лише випадково на них реагували. Адже їхній зміст базується на тому, що хлопці йшли на гаївку і зустріли здохлу кобилу або кішку, зварили з неї юшку та й з'їли її разом із лемішкою. До речі, ці дві тварини часто зустрічаються в місцевому еротичному лексиконі як порівняння з хтивими дівчатами, а це також є однією із форм ініціювання майбутнього шлюбу.

Аналогічним змістом наповнені й інші жартівливі гаївки. Зокрема, в с. Калинівка Зборівського району дівчата співають парубкам гаївку про те, що «в поповій долині потопилися свині, а хлопці їх витягали та й зуби си' поламали». Гаївка, що співана в м. Бережанах, ганьбить парубків за їхнє безголов'я, за те, що їхня робота зводиться лише до випасання свиней. У с. Глядки Зборівського району співають жартівливу гаївку про хлопців, що пішли в поле на полювання і вбили «штири миші і два комарі», яких додому несли в зубах. Про різношерстність хлопців за візуальними ознаками розповідає гаївка «Ой під мостом чорні раки», співана в с. Потік Козівського району. Аналізуючи жартівливі гаївки Західного Поділля, ми переконуємося в тому, що в них зустрічається лише високопоетичний «еротичний сленг» (звичайно, кардинально відмінний від сучасного), який своєю лексикою лише розкріпачував еротичні почування, тобто формував їх без усякого прагнення швидкого кінцевого результату.

У Західному Поділлі, зокрема в с. Вівся Козівського району існував звичай співати жартівливі гаївки цілою в'язанкою перед початком гаївкового обряду. У в'язанку входили гаївки «Чорна курочка, чорна», «На поповім вострішку» і «Там на горі корито», що, до речі, виконуються на одну і ту ж мелодію. Така своєрідна пісенна «атака» емоційніше впливала на поведінку парубків і провокувала їх до швидшої реакції дівчат. У цьому випадку простежується дуже давній звичай – своєрідна репетиція сватання дівчатами хлопців, що бере свої початки, можливо, з матриархального періоду.

В опільському районі Західного Поділля, зокрема в селах Куропатники, Волощина Бережанського району Тернопільської області та Вишнів Галицького району Івано-Франківської області дівчата перед початком гаївкового обряду співали пісню, адресовану конкретному парубкові, який чо-

¹ Слово «гирждикатися» по-місцевому означає публічно показувати свої сексуальні вільності, тобто публічно цілувати дівчат або обмацувати їхні інтимні місця.

мусь не хотів женитися із своєю обраницею. Це був свого роду знак-сигнал для обов'язкового цьогорічного одруження.

У центральних районах Західного Поділля, а саме в селах Язловець Бучацького, смт. Хоростків, Постолівка Гусятинського, Ілавче Терехівського, Посухів, Лапшин, Рекшин Бережанського, Вівся Козівського районів Тернопільської області дівчата перед початком гаївкового обряду силоміць витягали із гурту старших парубків, ставили в коло, а самі водили навколо них хоровод і співали. Це також був серйозний «знак-попередження» про потребу цьогорічного одруження.

У селах Колиндяни Чортківського та Цигани Борщівського районів Тернопільської області (південна частина Західного Поділля) зберігся стародавній гаївковий антифонарій між хлопцями та дівчатами. У даному разі тут хлопці «зачіпають» дівчат, а не навпаки. Вони звертають увагу на дівочу мовчазливість та небажання говорити з парубками. Отже, гаївкові «зачіпання» між молоддю були обоюдоцілючими, хоча, як показують польові спостереження, дівочі інтриги мали перевагу.

Функцію періодичного запрошування парубків до гаївкового обряду виконують і гаївки-«передирки». Їхній зміст, як ми вже зазначали, – пряме, а інколи навіть й гостре висміювання парубків, зокрема їхньої поведінки в неординарних ситуаціях. Такого змісту пісні, як і попередні, в гаївковому обряді співають декілька разів. Специфіка такої «рондальності» полягає в тому, що кожен її наступний елемент позначений дошкульнішою лексикою (парубки несли в зубах дві миші та два комарі, най парубків живіт болить та ріже, най їм паска боком лізе, йшли хлопці на гаївку, то здибали здохлу кішку (кобилу) та й її з'їли).

Функцію «рондального» елемента в гаївковому обряді часто виконує гаївка «Ой що ж то ми за гаївка», яку найчастіше співають в опільському районі Західного Поділля, зокрема в с. Лапшин, Вільховець Бережанського району, в м. Бережанах Тернопільської області та в с. Вишнів Галицького району Івано-Франківської області. Її адресують гордовитим («панськовитим») дівчатам, які стоять збоку і не хочуть брати участі в обряді. Цю гаївку як і попередні можуть виконувати декілька разів протягом цілого обрядового дійства.

На терені Західного Поділля «рондальним» елементом часто виступає жартівлива гаївка «Ой ти, старий діду, чому ся не жениш?». Вона в основному адресована старшим парубкам, які не хочуть женитися. Коли старші парубки хочуть долучитися до гаївкового обряду, то перед тим дівчата виводять їх за руки силою в коло, а опісля ходять навколо них і співають цю гаївку, таким чином ініціюючи в них бажання одружитися в цьому році.

Елемент рондальності є досить вагомим чинником в композиції самого обрядового дійства. Він динамізує хід самого обряду, робить його емоційно насиченим та спрямованим до логічного завершення обрядової дії.

Отже, жартівлива тематика гаївок Західного Поділля є важливою складовою у самому обрядовому дійстві. Вона робить його життєрадісним, динамічним, експресивним. Ця тематична група пісень є своєрідною притягальною силою парубків до дівочого гурту, спонукає парубоче залицяння до них, вносить рондальні ознаки в композицію самого обряду. Вона, як видно, розвивалася разом із любовною тематикою. Адже жарти та драстичні елементи впливають на зародження любовних почуттів і без них любовна тематика в гаївковому обряді не могла би повною мірою реалізуватися та самоствердитися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аничков Е.В. Весенняя обрядовая песня на западе и у славян. Часть первая. От обряда к песни // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1903. – Т. 74.
2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940.
3. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т. 1. / Упоряд. В.В.Яременко; Автор передм. П.П.Кононенко; Приміт. М.Ф.Дунаєвської. – К., 1993.
4. Іваницький А. Українська народна музична творчість: Посібник для вищих та середніх навчальних закладів. – К., 1990.

5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Кн. 1. Т. 2. (Весняний цикл). – К., 1994.
6. Колесса Ф. Українська усна словесність. – Львів, 1938.
7. Потебня А. Объяснение малорусских и сродных народных песен. – Варшава, 1883.

Oleh Smolyak

COMIC GAIVKY OF WESTERN PODILLYA: MOTIVATION AND FUNCTION IN RITE

The article considers principal motives which appear in facetious gaivkas of Western Podillya and takes up their functional destination in composition of Easter rite action.

Олена Аліксічук

ФУНКЦІЯ ТА ОБСТАВИНИ ВИКОНАННЯ ВЕЛИКОДНІХ НАРОДНИХ ПІСНЕСПІВІВ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ

У статті розкриваються історико-культурні традиції виконання великодніх народних піснеспівів Кам'янеччини. Аналізується мелодика цих пісень та своєрідність великодніх духовних віршів досліджуваної місцевості.

В історичному і культурному відношеннях Кам'янеччина є багатим краєм. Національний склад її населення завжди був строкатим. Серед нього помітне місце займали поляки, вірмени, євреї. Але переважну більшість становили українці. У цій місцевості здавна мешкали й інші невеликі етнічні групи: татари, волохи (молдовани), греки, болгари, цигани тощо. Відомо, що в різні часи Поділля було підпорядковане Литві, Польщі, пізніше Туреччині, царській Росії. Такі історичні обставини, звичайно, вплинули на формування народної пісенної культури Кам'янеччини, в якій переплелися художньо-культурні традиції польського, литовського, вірменського, єврейського, російського, українського народів.

У різні часи на Кам'янеччині проживали знавці місцевого фольклору, які більш детально займалися його вивченням та осмисленням. Більшість цих невтормних знавців традиційної культури забуті або відомі лише вузькому колу фахівців. Серед них найпомітніше місце посідають С.Венгржиновський, М.Белінський, І.Зборовський, К.Широцький. З відродженням української державності ці імена поступово повертаються із забуття. Серед них імена подільського етнографа та історика мистецтва – К.Широцького та дійсного члена імператорського Російського географічного товариства П.Чубинського, який під час трьох експедицій по Південно-Західному Поділлі в 1869-1870 рр. зібрав багатий фольклорно-етнографічний матеріал – 4 тисячі пісень і понад 300 казок. Не можна не згадати класика української дожовтневої літератури – М.Коцюбинського, який вів активне спостереження за селянським укладом життя та збирав різнобічний фольклорний матеріал на Поділлі. Невтормним збирачем місцевого фольклору був і М.Леонтович, який у період між 1900-1921 рр. записав та розшифрував понад 150 зразків подільських пісень, серед яких багато маловідомих на той час варіантів.

У Південно-Західному Поділлі збереглися народні духовні піснеспіви – особливий вид молитов, які поєднують текст і мелодію. Такого роду релігійна піснетворчість характеризується обмеженістю звукорядів, стиснутістю музичних форм (4-8 тактів), свободою тактової будови – переходом від простої тактової схеми до складної або мішаної: 5/4+6/4; 2/4+3/4; 4/4+5/4; 4/4+3/4, а також варіюванням мелодійного руху та ритміки. Мовлення народних великодніх піснеспівів Кам'янеччини позначене окремими особливостями місцевої говірки, яку дехто з дослідників називає червоно-руською [1, 8]. Тут часто використовується займенник «ся» перед дієсловом відсутні м'які